

Н. М. Зуева
Мінск, Беларусь

МАСТАЦКАЕ АСЭНСАВАННЕ НАЦЫЯНАЛЬНАГА МЕНТАЛІТЭТУ
Ў «ТВОРАХ З-ЗА КРАТ» ЛУКАША КАЛЮГІ

У артыкуле аналізуюцца мастацкія асаблівасці «Твораў з-за крат» Лукаша Калюгі (1909–1937), якія напісаны ім падчас ссылкі і ўтрымліваюць багаты матэрыял для вывучэння спецыфікі нацыянальнага менталітэту беларусаў. Акцэнтуюцца ўвага на нацыянальнай культуры, фальклору, што з’яўляецца духоўным багаццем і мае асаблівае значэнне для літаратуразнаўчай навукі пры вывучэнні паняцця *менталітэт*.

К л ю ч а в ы я с л о в ы: *беларуская літаратура; апавяданне; нацыянальная культура; фальклор; беларускі менталітэт; менталітэт; Лукаш Калюга.*

N. N. Zuyeva
Minsk, Republic of Belarus

THE ARTISTIC AWARENESS OF THE NATIONAL MENTALITY
IN “THE WORKS FROM BEHIND BARS” BY LUKAS KALYUGA

The article analyzes the artistic features of “The works from behind bars” by Lukasz Kalyuga (1909–1937), which were written by him during his exile and contain rich material for studying

the specifics of the national mentality of Belarusians. The research focuses on the national culture, folklore, which is the national wealth and is of particular importance for literary science in the study of the concept of “mentality”.

Key words: *Belarusian literature; narrative; national culture; folklore; Belarusian mentality; mentality; Lukash Kalyuga.*

Мастацкія творы беларускага празаіка Лукаша Калюгі (Канстанціна Пятровіча Вашыны, 1909–1937) з’яўляюцца ўдалым матэрыялам для вывучэння адметнасці нацыянальнага менталітэту. У іх пісьменніцкая ўвага засяроджана на традыцыйнай культуры, побыце, асаблівасцях светаразумення, псіхалогіі беларусаў. Зварот да лагернай прозы Лукаша Калюгі дазволіць больш поўна ўявіць рэчаіснасць 30-х гадоў XX ст., жыццё беларускай вёскі, яе насельнікаў, адметнасць характараў, стасункі, маральныя і этычныя прынцыпы, традыцыі, што з’яўляецца важным пры вывучэнні нацыянальнага менталітэту.

30-я гады XX стагоддзя – жахлівы час для творчай інтэлігенцыі. У 1933 годзе пачаліся рэпрэсіі і расстрэлы, гэта не абмінула і Лукаша Калюгу. Немагчыма не ўзгадаць словы Франца Гінгаўта, сябра і аднакурсніка Лукаша Калюгі, які казаў, што той разам з блізкім сябрам Сяргеем Астрэйкам нагадвалі яму «знічкі, што ярка ўспыхнулі на літаратурным небасхіле і раптоўна патухлі, аднак заслужылі павагу нашчадкаў» [1, с. 599]. Пісьменнік адбываў пакаранне на спецпасяленні ў Ірбіце Свярдлоўскай вобласці. Менавіта ў творах, напісаных падчас ссылак, найбольш выразна адчуваецца туга творцы па айчыне, прысутнічае настальгічны настрой, яскрава дэманструецца адметнасць этыкі міжасабовых адносінаў, агульнага ладу жыцця, беларускай культуры. Напэўна, такая скандэнсаванасць нацыянальнага ў творах той пары тлумачыцца невымоўным жаданнем выказаць уласныя пачуцці любові і тугі па малой радзіме. Падчас знаходжання ў выгнанні Калюга хацеў паспець як мага хутчэй занатаваць успаміны аб ёй.

Аналіз літаратуразнаўчых прац паказаў, што навукоўцы звярталіся да выяўлення нацыянальнага ў творах празаіка, аднак аксіялагічнае пытанне нацыянальнага менталітэту вызначана недастаткова. Зразумела, што змены ў грамадстве, у менталітэце народа, якія былі звязаны з рэвалюцыяй, зрабілі значны ўплыў на беларускую літаратуру 1920–1930-х гадоў. Якраз ў гэты перыяд творчасць Лукаша Калюгі, яго аўтарскі стыль, уменне будаваць сюжэт, разбірацца ў псіхалогіі людзей, ствараць самабытныя вобразы-тыпы і ўвогуле яго апавадальная культура набіралі сваю поўную моц.

Паняцце *менталітэт* у сённяшняй культуралагічнай прасторы з’яўляецца прадметам міждысцыплінарнага вывучэння сацыяльна-гуманітарных навук. Актуальныя праблемы сучаснасці патрабуюць асаблівага тэарэтыка-метадалагічнага асэнсавання, змястоўнага напаўнення і карэктнага выкарыстання паняцця *менталітэт*. Вывучэнне тэарэтычнага аспекта дапамагло выявіць, што *менталітэт* трэба разумець як своеасаблівы спосаб мыслення, склад розуму асобнага чалавека або супольнасці людзей. У культуралогіі прынята лічыць, што менталітэт беларусаў фарміраваўся на працягу многіх стагоддзяў і набываў свае тыповыя рысы ў абставінах грамадскага і куль-

турна-духоўнага жыцця. Высновы культуралагаў з'яўляюцца падставай для аналізу твораў Лукаша Калюгі, для якіх, па ўспамінах Ф. Гінгаўта, «Сюжэты Л. Калюга чэрпаў з жыцця сялянства, многа чаго прыдбаў са сваёй вёскі Скварцы, якую ён у творах называе Баркаўцамі» [1, с. 604–605].

Так, у самым пачатку няскончанага твора «Утрапенне» Лукаш Калюга перадае характэрнае роднай старонкі: *Ды не палянуўся згадаць, якая маладзю-сенькая трава пасля зімы. Ды на яе нават глянуць – мякка* [Там жа, с. 505]. Любоў і смутак па роднай старонцы аўтар рэпрэзентуе праз апісанні беларускіх вёсчак у рамане «Пустадомкі». Толькі ў выгнанні так па-мастацку дасканала, не шкадуючы выяўленчых сродкаў, паказваецца іх характэрнае: *Спрадвечныя крывічанскія вёскі – тыя ўсё каля рэчак, як статак у гарачыню. Сціснуцца яны, горш за тыя палахлівыя авечкі, – страху пры страсе. Абляпілі рэчкі, як мухі мёд. А выйдзі на загуменне... куды ні зірні, лесам край неба аблемаваны* [Там жа, с. 408]. Менавіта праз падобныя замалёўкі перадаюцца цёплыя пачуцці лірычнага героя да свайго краю, да зямлі-карміцелькі. Як вядома, адной з найбольш выразных рыс беларускага нацыянальнага характэру з'яўляліся паважлівыя адносіны да зямлі і працы. Стаўленне нашых продкаў да зямлі, якая корміць і дае жыццё, было ледзьве не містычным. Адвечная мара беларуса пра ўласную зямлю, трапяткія адносіны да яе зафіксаваны ў шэрагу мастацкіх твораў, найперш у паэме «Новая зямля» Якуба Коласа і рамане «Бацькаўшчына» Кузьмы Чорнага. Па сутнасці, у земляробчай працы на працягу доўгага гістарычнага шляху селянін-беларус галоўным чынам выяўляў свае творчыя мажлівасці, «менавіта ў ёй сцвярджаў сваю стваральную сутнасць» [Там жа, с. 48]. У другой частцы твора «Утрапенне», якая называецца «Наддаткі», раскажваецца пра былыя панскія надзелы зямлі: «як толькі скасавалі прыгон, тыя «наддаткі» адышлі пану, і ён іх не адно баронамі, а й драбкачамі ды талеркамі драў [Там жа, с. 508]. А цяпер ужо гэтая зямля стала агульная, таму старанныя вясцоўцы рупліва за ёй даглядалі, апрацоўвалі: *Усё даступна было. Кожны браў тады, што паўздужаць мог. Сталыя ў сваім розуме людзі на цацкі не гналіся. Наўзахваткі, адзін перад адным на зіму заблілі далідаўцы тыя Наддаткі. Восень трапілася працавітая, потная* [Там жа, с. 509]. Не выключэннем з'явілася і сям'я Боханаў, якая рупілася на будучыню, старанна працавала на свае патрэбы: *Юстын Бохан разам з усімі ад цямна поркаўся з плугам на Наддатках, каб налета ярыны якое пасеяць: хоць бы й таго самага ячменю, якога не вельмі густавалі ў Боханавых сям'і* [Там жа]. Дарэчы, Лукашу Калюгу не патрэбна было прыдумваць вобразы герояў – яны існавалі ў рэальным жыцці, у яго роднай вёсцы Скварцы на Дзяржыншчыне. Так, яго сябар Ф. Гінгаўт часам ўспамінаў: *Мне некалькі разоў давялося гасцяваць у Кастуся на вёсцы і нават спатыкацца там з прататыпамі некаторых герояў яго твораў* [Там жа, с. 604–605]. Гэта з'яўляецца цудоўнай падставай для выяўлення беларускага менталітэту на прыкладзе мастацкіх твораў Лукаша Калюгі. Па меркаванні Г. П. Арловай, сямейны дабрабыт залежыў ад умення працаваць. Таму вельмі важна было выходзіць дзіцяці ў працы, такім чынам «яно

засвойвала маральны кодэкс працоўнага народа, характэрныя якасці: працавітасць, ашчаднасць, паважлівае стаўленне людзей да працы, да хлеба, уменне пераадольваць цяжкасці» [2, с. 23]. Напрыклад, хлопчыкі з ранняга дзяцінства былі памочнікамі мужчын, а з 12 гадоў ўдзельнічалі ў сельскагаспадарчай працы: «ён [хлопчык] зграбае сена, барануе, з 15 гадоў бярэцца за цэп, касу, а яшчэ гады праз два і за саху, так што к 20 гадам ён ужо хлебароб, які прайшоў усе акадэмічныя курсы сялянскай гаспадаркі» [Там жа, с. 17]. Так, напрыклад, у тэксце «Утрапення» ў трэцяй частцы «Ячнае – нясмачнае» падаецца гісторыя Зэнкі, сына Юстына Бохана, які не любіў пару жатвы ячменю: *Ячменю работнік не любіць: і жаць яго нягодна – шындрэлы ды асот рукі колюць, і ў старану складаць – тое самае, ад ася рады няма: і ў цела і ў адзежу – стрэмак панаганяеш. Зэнка Бохан з самага малку ячмень неўзлюбіў. Нават у місцы* [1, с. 511]. Для беларусаў існавала строгае размеркаванне працоўных абавязкаў сямейнікаў, традыцыя ўліку індывідуальных і ўзроставых асаблівасцей. Збіранне каласкоў давяралі менавіта падлеткам, гэтая праца лічылася няцяжкай, *каб касіць ці хоць бы той самы ячмень вязаць – гэта б яшчэ ахватней было, гэта сталых работа. А то каласкі збіраць! – як дзіцяці ўсё роўна* [Там жа].

Найбольш цэласным у плане сюжэтнай будовы твор, напісаны Калюгам за кратамі, – раман «Пустадомкі». Гэты твор ўдалося адшукаць Яўгену Лецку і апублікаваць у часопісе «Полымя» № 8 у 1990 годзе. Раман расказвае пра жыццё гарадскога студэнцтва, інтэлігентаў-мастакоў напачатку 1930 гадоў. Назва рамана «Пустадомкі» сімвалічная, яна мае вузкі сэнс. «Пустадомкамі» адчуваюць сябе ў горадзе інтэлігенты, якія выйшлі з сялян. Так, Марка, прачытаўшы братні ліст, у якім той называе падобных сабе «пустадомкамі», быў такой думкі, *што гэта адно яны там, у гарадох, пустадомкамі парабіліся. А тут (не адно ў Шылавіч, але і ў вакулічнасці) яшчэ такія даматуры, што проша прыехаць паглядзець!*... [Там жа, с. 451].

Цэнтральнымі праблемамі ў рамане з'яўляюцца характар і абставіны, прыстасавальніцтва і бескампраміснасць, знішчэнне чалавека-гаспадара. Маральная немагчымасць калюгавага інтэлігента выяўляецца ў драматычных абставінах. У рамане «Пустадомкі» яскрава паказаны сыны Чугаеўскіх: Марка і Даніла. Першы застаўся пры бацьках на гаспадарцы, а другі – ужо каторы год жыве ў Мінску. Для абодвух сыноў выпрабаваннем на чалавечнасць з'яўляецца іх нечаканая высылка як кулакоў. Адзін з іх, Марка, паспяхова спраўляецца з гэтым выпрабаваннем, не аддзяляецца ад маці, а наадварот падтрымлівае, як можа: *Але быў пры ёй Марка – неадступны сын. <...> У горы пазнаюцца лепшыя й горшыя дзеці. Марка ні на хвілінку не адступаўся ад мацеры* [Там жа, с. 453]. Брат Даніла, *каменнае яго сэрца!* [Там жа, с. 454], не вытрымлівае экзамен, у той жа дзень уцякае першым цягніком, ратуе сябе. Пераможаным выходзіць з гэтай жорсткай праверкі і паэт Арсень Пакумейка, які паступова становіцца прыстасаванцам. У творы балюча і крыўдліва гучала туга па незваротнасці пройдзеных дзён, калі адышлі ў нябыт многія народныя святы і звычаі. Гэта, напрыклад, бачна, калі

Даніла Невядомскі дасылае ліст брату Марку Чугуеўскаму: *Любы браце! Ты заўважыў, што людзі кручаных дзён сіверынаю чуваць? Як бы ў чыстым полі, дзе адно дзікае лінялае неба было тупа звісшы, раслі й гадаваліся яны* [1, с. 422]. Задума ж у рамане значная, бо Калюга адным з першых пачаў пісаць пра непрыкаянасць чалавека, які нарадзіўся і вырас ў вёсцы, а жыве ў чужым горадзе: *Данілу дома чэрствы зрабіўся бацькаў хлеб – ён звалокся на свет шукаць крошак. І здавалася: чаго хацець?! – тымі крошкямі сыт быў Невядомчык. От толькі... каторы год, як у горадзе жыве, і ўсё няма тут нядзелі. Бокам абышлі й памінулі ягонае жыццё святочныя дні. Для Данілы марна і ў тых нават гады падзяліўся каляндар на чорныя й чырвоныя лісты* [Там жа, с. 413]. Нездарма Даніла Невядомскі скардзіцца Марку на свой лёс: *Як пустадомкі туляемся каля чужых халодных вугоў. Ды калі й свой па ордэры завядзецца, у ім, не сагрэтым пакаленнямі, пуста і няўтульна, як у ваўкаўні* [Там жа, с. 422]. У процівагу праблеме «пустадомкавасці», адыходу ў незваротнае нацыянальных традыцый, у калюгавым творы шмат народнаўчага матэрыялу, якім ён шчодро аздабляе свой мастацкі тэкст. Так, ужо ў якасці эпілога аўтарам узятая народная вясельная песня: *А ў нядзелю ды ранюсенька / Сіне мора калыхалася – / Сонейка купалася. / Купаючыся, ды затонула. / Там дзяўчынка ды воду брала – / Сонейка ратавала, / Ратуючы, ды сама ўпала. / – А мамачка, ды ратуй мяне / З глыбокага мора – / З вялікага гора* [Там жа, с. 404]. Калюга з вялікім майстэрствам дэманстраваў у сваім рамане ўсю разнастайнасць беларускіх народных свят і абрадаў. Так, ім апісаны традыцыйнае святкаванне Вялікадня ў вёсцы, адлюстраваны царкоўны абрад асвячэння ежы: *Як выйшаў на дзядзінец з царквы поп з крапідлам ды развязаў Чугаеўчык сваё пасвянцаць...* [Там жа, с. 407].

У творы прыводзяцца яркія прыклады традыцыйнага абрада валачобнікаў: *«А з нядзелі ды на панядзелак», як у іх таеі песні пыецца, хадзілі валачобнікі* [Там жа, с. 407]. Згадваюцца народныя песні, якія пелі валачобнікі: *– Адчыні акенца – паглядзі ў гуменца. / Ды твае двары тынам атынёны, / Тынам атынёны, садам асаджоны...* [Там жа, с. 408], або *Вобад вісіць – калясо будзе... / Пазаві ў хату – харашо будзе* [Там жа, с. 409], пасля чаго гаспадарлівы чалавек павінен быў запрасіць у хату і пачаставаць асвенчанай ежай: *Гарнец гарэлкі – то для пасядзенкі. / Сыр на талерку – закусіць гарэлку. / Парасё з хвастом ды цягні на стол, / Сем пар кілбас, дык і будзе з нас* [Там жа, с. 409]. Таксама даволі ярка і падрабязна апісваюцца зажынкі і дажынкі, згуртаваная праца жней, прыводзяцца ў якасці узору іх прыгожыя песні. Напрыклад, *«А ў нас сягоння ды зажон, зажон» – загаласіла аднаго разу надвечар шырокае поле* [Там жа, с. 423] або так хлусілі потым жнеі, зацемна дадому вярнуўшыся, калі хваліліся гаспадару: *Змялі поле мяцёлкамі – / Прыйшлі дамоў з вясёлкаю, – бо не чыста на полі пасля іх стала, а пакінулі пры мяжы з тым заломам невялічкую лапіну* [Там жа, с. 447–448]. Згадваецца старадаўні беларускі звычай, калі дадому прыносілі першую перавязаную жычкаю жменьку збжыны [Там жа, с. 423] і ставілі на куце пад абразамі, і ад тых дат і пачаў хрумстаць серп на

палетку <...> [1, с. 423]. Здаецца, што з-за недахопу часу Лукаш Калюга спяшаўся пакінуць памяць пра здабыткі беларускай культуры, народныя традыцыі для наступнага пакалення. Таму далей у тэксце твора ён толькі пералічвае святы: *Там, на Вялікадні, як усеюцца і да касавіцы шмат будзе прыдатных свят: ушэсце, тройца, сёмуха, дзевятнік, дзесятуха...* [Там жа, с. 441]. Пісьменнік выдатна паказаў адносіны людзей да Бога і веру ў яго. Напрыклад, у гэта свята беларусы не дазвалялі сабе сварыцца: *...нашурмаваў бы Марка, дадому вярнуўшыся. Але гэты раз абышлося ціха, ды як ты будзеш распачынаць сварку ў такое вялікае свята – Вялікдзень, ды яшчэ на першы дзень!* [Там жа, с. 407]. У рамане «Пустадомкі» Лукаш Калюга рознабакова цэласна ахарактарызаваў свайго сучасніка-беларуса, у апісанні якога дамінавалі такія традыцыйныя рысы характару, як, напрыклад, вера ў накінаванае: *Але такі ўжо Невядомскіх лёс <...> паленаваўся паглядзець перад гэтым у сваю чорную кнігу, што ў ягоным лёсе напісана на гэтакі выпадак* [Там жа, с. 448]; *гаспадарлінасць і шчодрасць: Каго маці калі-небудзь збірала ў дарогу, парушэце прыемны ўспамін: <...> Скупасць не скаланула Пакумейчышынай рукі, калі яна спакавала Арсеню ў невялічкі куфэрак два сушаныя сыры, вантрабяную шкільёнду й танчэйшых вэнджаных кілбас дзве пары, ды да ўсяго гэтага сала сырога й абгатаванага на велікаватым куску. Не век жа людзі шылам елі пайкаваны хлеб!* [Там жа, с. 427]; *міласэрнасць: – Шчаслівае дарогі, – ласкавым словам выправіла іх з двара <...> Ну чым вам не родная маці?!* [Там жа, с. 428]. Бачыцца спроба маладога пражыццяраза ў гандарнай псіхалогіі беларусаў той пары. Менавіта лінія кахання паміж галоўнымі героямі рамана – Маркам і Стэфкай – даюць уяўленне пра тое, што людзі адмоўна ставіліся да пазашлюбных сувязей, цнатлівасць заўсёды была ў пашане: *...абедзвюма рукамі каля плечукоў Стэфку [Марка] ашчарэніў, прыхінуў да падушак. Тое самае прычынілася і здарылася гэта раз шмат такога, чаго доўга трэ было чакаць, каб яно само прыйшло натуральна й паступова»* [Там жа, с. 439]. Вельмі паказальна ў рамане выяўляецца неабяканасць герояў да чужога меркавання, яны баяцца, *каб потым людзі пальцам паказвалі* [Там жа, с. 439]. У тэксце згадваецца дасціпны народны гумар: *...як бы ні было крута, хай сабе горкі, але ўсё ж з нашым народам застаецца гумар* [Там жа, с. 454].

Змены, што адбываліся ў грамадстве, не перашкаджалі героям калюгавых твораў, а значыць і іх прататыпам – беларусам, верыць у сілы прыроды, народныя прыкметы: *Назаўтрае, на другі дзень Вялікадня, першы раз людзі пачулі зязюльку. <...> Ды нешта кукавала не вельмі: акажацца разоў колькі ды й сціхне* [Там жа, с. 411] або *<...> каб каласкі былі ў зямлю паўтыканы, то гэта было б на смерць, ато яны былі адно абломаны – на галодны год ды на ліхія пакуты, значыць. Стэфка паклікала жней да свае постаці на параду. Але знаўцу на гэтай часці сярод іх не знайшлося* [Там жа, с. 447]. Менавіта актуалізацыя нацыянальнага ў рамане Калюгі дае адчуць «пустадомканасць» больш зразумела як атруту, што была прынесена часам.

Зварот да нацыянальнай літаратуры неабходны ў асэнсаванні самасвадомасці і ідэнтычнасці сярод іншых народаў свету, бо ў ёй выяўляюцца асноўныя маральныя прынцыпы і эстэтычныя каштоўнасці продкаў, духоўная і матэрыяльная культура народа.

Пісьменніцкая ўнутраная жыццёвая напоўненасць, запас уражанняў і назіранняў, мастацкае адкрыццё пэўных жыццёвых пластоў – усё гэта дапамагала ў стварэнні самабытных характараў. Няма сумневу, што творы Лукаша Калюгі, напісаныя ў няволі, з’яўляюцца каштоўнай крыніцай для вывучэння нацыянальнай ідэнтычнасці беларусаў.

Такім чынам, спецыфіка выяўлення беларускага менталітэту праяўляецца ў наступным: знітанасць з зямлёй-карміцелькай, прыродай, павага да працы, цяжкасць, якая мяжуе са смуткам і думкамі аб лепшай долі, і г. д. – своеасабліва трансфармавалася ў творчасці празаіка. Калюгавы творы не проста інфармуюць пра вызначальныя асаблівасці нацыянальнага менталітэту, але і дэманструюць жыццё беларусаў пэўнай эпохі. Дзякуючы прыёмам псіхалагізацыі рэпрэзентуюцца нацыянальна-своеасаблівыя рысы, характэрныя для беларускага народа. Праз выяўленне нацыянальнага менталітэту ў творах пісьменніка магчыма істотнае пашырэнне навуковых ўяўленняў аб беларусах першай трэці XX стагоддзя.

ЛІТАРАТУРА

1. *Калюга, Л.* Творы : раман, аповесці, апавяданні, лісты / Л. Калюга ; уклад., прадм. Я. Р. Лецкі. – Мінск : Мастац. літ., 1992. – 607 с.
2. *Арлова, Г. П.* Беларуская народная педагогіка / Г. П. Арлова. – Мінск : Нар. асвета, 1993. – 120 с.

Надежда Николаевна Зуева
магистр филологических наук,
исследователь в области филологических наук,
РИУ Издательский Дом «Звезда», литературный редактор

Nadezhda Zueva
Master of Philology, Researcher in the Field of Philological Sciences,
Literary Editor of EPE Publishing House «Zvyazda»